

UDK 7.0/77

Zagreb, 2009.

ISSN 0350-3437

Radovi Instituta za povijest umjetnosti 33
Journal of the Institute of History of Art, Zagreb

Tatjana Mićević – Đurić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

Ikona groba sv. Spiridona sa svecima iz Pinakoteke Župe sv. Nikole u Cavtatu – prilog poznavanju poslijebizantske ikonografije

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 7. 7. 2009. – Prihvaćen 15. 9. 2009.

UDK: 7.046:069(497.5 Cavtat) "16"

Sažetak

U članku se analizira ikonografija neobjavljene ikone (kretske rad, početak 17. stoljeća) iz Pinakoteke Župe sv. Nikole u Cavtatu. Slika je komponirana od dva superponirana vodoravna registra – u donjem su prikazani grob sv. Spiridona, sv. Nikola i sv. Atanazije Aleksandrijski, a u gornjem su prikazani sv. tri hijerarha, sv. Bazilije Veliki, sv. Grgur

Nazijanski i sv. Ivan Krizostom. Članak se usredotočuje na analizu ikonografskog motiva groba sv. Spiridona i ostalih prikazanih svetaca (posebice grupe sv. tri hijerarha). Ikona se tumači kao likovni prikaz dogme o Sv. Trojstvu.

Ključne riječi: *ikonografija, sv. Spiridon, sv. tri hijerarha, tri crkvena naučitelja, Sveto Trojstvo, arijanizam*

Tijekom prikupljanja građe za istraživanje o kretskim i njima srodnim ikonama na širem području Dubrovnika¹ u Pinakoteci sv. Nikole u Cavtatu primijećena je jedna vrlo zanimljiva ikona s početka 17. stoljeća. (sl. 1) Slika je podijeljena u dva jednaka superponirana vodoravna registra koja se sastoje od tri pojasa različito definiranih pozadina – tamnozelenog poda, zlatne pozadine i crvenih visećih arkada. Pod arkadama su figure svetaca. U sredini donjeg registra nalazi se grob sv. Spiridona, lijevo od njega je sv. Nikola, a desno sv. Atanazije Aleksandrijski. U gornjem registru, slijeva nadesno postavljene su figure sv. Bazilija Velikog, sv. Ivana Krizostoma i sv. Grgura Nazijanskog. Niša u kojoj je prikazan sarkofag sv. Spiridona tek je malo viša u odnosu na ostale, čime je naglašeno središnje mjesto i značenje toga motiva na slici. Majstor ikone dobro poznaje maniru kretskog ikonopisa, što se prepoznaje u dvojakom načinu slikanja. Inkarnati se oblikuju postupnim, blagim prijelazima tamnijih u osvjetljene tonove okera, čime se postiže određeni stupanj plasticiteta. Međutim, tretman draperija je linearan, bez nastojanja na postizanju plasticiteta. Površine draperija slikaju se bez gradiranja boje, a nabori se oblikuju snažnim, pretežno vertikalnim linijama. Time se gotovo u potpunosti dokida volumen, a draperija oblikuje u dekorativnu plohu prekrivenu mrežom linija. Majstor ikone pokazuje i izuzetan smisao za red, ritam i simetriju, što monotono nizanje svetačkih likova pretvara u harmoničnu kompoziciju integriranu u neraskidivu cjelinu. Ikonu iz Cavtata zanimljivom čini prvenstveno njezin neuobičajen i teološki složen ikonografski program.

O toj ikoni, koliko mi je poznato, dosad nitko nije pisao, što ne iznenađuje s obzirom na to da su u hrvatskoj povijesti umjetnosti ikone »oduvijek bile predmet sporadičnog interesa te nikad sustavno obrađivane i analizirane«. ² Cvito Fisković u članku Pet ikona na staklu iz Dalmacije, objavljenom 1984. godine, ³ piše o ikonama s prikazima groba sv. Spiridona, ali ikona iz Cavtata nije bila predmetom njegova razmatranja. ⁴ Kako se o ikonama i o ikonografiji Istočne crkve u nas i inače rijetko pisalo, tako se rijetko pisalo i o ikonografskim motivima koje susrećemo na toj slici. ⁵

Na cavtatskoj ikoni prikazano je više ikonografskih motiva i više pojedinačnih svetačkih likova – u donjem dijelu grob sv. Spiridona, sv. Nikola, sv. Atanazije Veliki (Aleksandrijski), a u gornjem sv. Bazilije Veliki, sv. Ivan Krizostom i sv. Grgur Nazijanski, trojica crkvenih naučitelja, koje ovako prikazane tumačimo ikonografskim motivom sveta tri hijerarha. Kako u bizantskoj umjetnosti svako zajedničko prikazivanje različitih svetaca ili ikonografskih motiva mora biti opravdano teološkim razlozima i utemeljeno u njima, nameće nam se pitanje o sadržaju i značenju te slike. Najčešći razlog zajedničkom prikazivanju više svetaca jest veza među njima u liturgijskom kalendaru. Takvi se prikazi mogu dovesti u vezu s bizantskom književnošću, u kojoj se također javlja više tipova i više vrsta književnih ostvarenja u kojima je hagiografski materijal raspoređen prema kalendarskom redosljedju, datumima kada se slave prikazani sveci. ⁶ Međutim, u slučaju ove ikone odmah treba isključiti mogućnost bilo kakva oblika kalendarskog prikaza, što je sasvim jasno kad se usporede datumi kojima se obilježavaju uspomene na prikazane svece, koji nisu ni na koji način

1. Grob sv. Spiridona sa svecima, tempera na dasci, pozlata, 67 x 50 cm, Pinakoteka Župe sv. Nikole u Cavtatu
Tomb of St Spyridon with Saints, tempera on panel, gilt, 67 x 50 cm, Picture Collection of the Parish of St Nicholas in Cavtat

2. Grob sv. Spiridona, tempera na dasci, srebrni okov, 26 x 33,2 cm, Muzej ikona Srpske pravoslavne crkve u Dubrovniku
Tomb of St Spyridon, tempera on panel, silver bound, 26 x 33.2 cm, Dubrovnik, Museum of Icons of the Serbian Orthodox Church

povezani u kalendaru Zapadne, ali ni Istočne crkve.⁷ Također, nije rijetko da se zajednički prikazane ličnosti povezuju prema sličnim svojstvima ili prema pripadnosti istoj društvenoj skupini. U tome bi se možda moglo pronaći opravdanje zajedničkog prikazivanja navedenih svetaca na cavtatskoj ikoni, jer su svi bili visoko pozicionirani u crkvenoj hijerarhiji. Ipak, nakon provedene analize čini se da bi to ipak bio nedovoljan argument. Stoga se postavlja pitanje određenja pravog razloga zajedničkog prikazivanja tih svetaca, odnosno tih ikonografskih motiva, na ikoni iz Cavtata. Da bismo mogli riješiti postavljena pitanja, bit će nužno istražiti svaki pojedinačni lik ili ikonografski motiv ovdje prikazan, njegovu povijest, porijeklo i značenje. Tek tada ćemo moći predložiti tumačenje slike.

Centralni motiv ikone iz Cavtata je grob ili, kako se ponekad naziva, relikvije sv. Spiridona. Obavezni elementi te ikonografske teme su svečeva mumija i zlatni sarkofag u koji je ona postavljena, a arhitektonski okvir u koji je sarkofag smješten, također čest element takvih kompozicija, ponekad se izostavlja. Ti se elementi ponavljaju od ikone do ikone s tek neznatnim varijantama, koje se prije svega odnose na oblikovanje i komponiranje okoline sarkofaga. (sl. 3 i 4)

Prikaz svečeva nerazpadnutog tijela neizostavni je element ikonografije Spiridonova groba. Redovito se kroz staklo na poklopcu sarkofaga razaznaje sumarno prikazano mršavo svečevo lice sivomaslinastog inkarnata mumije, s upalim obrazima, zatvorenim očima i napola otvorenim ustima. Njegova odjeća

otkriva svečev biskupski rang. Sastoji se od tamne dugačke svećeničke haljine i dugačkoga bijelog omofora.⁸ Preko glave mu je prebačen crni veo, koji se s obje strane spušta na ramena, a naročito se ističu intenzivno crvene cipele.⁹ Na svim prikazima groba sv. Spiridona sarkofag u kojem je izloženo svečevo tijelo prikazuje se uvijek jednako, ali ipak s nekim sitnijim razlikama. Kovčeg je zlatni s kupolasto riješenim gornjim dijelom. S prednje strane postavljen je stakleni poklopac, a ostakljeni otvori nalaze se i na bočnim stranama u visini glave. Zlatni dijelovi kovčega su najčešće bogato dekorirani baroknim ornamentom. Vratašca na prednjoj strani sarkofaga kroz koja je moguće dodirnuti i poljubiti svečeve noge karakterističan su detalj. Činjenica da se mumija i kovčeg sv. Spiridona na svim ikonama s tom temom ponavljaju u gotovo istom obliku ukazuje na postojanje ikonografskih pravila za njihovo prikazivanje, a u ovom je slučaju posebice zanimljivo da je to propisano rješenje doista bilo utemeljeno u stvarnosti.¹⁰

Dekoratívni arhitektonski okvir u koji je smješten sarkofag najpodložniji je različitim interpretacijama. Nerijetko se i potpuno izostavlja. Osnovni elementi oblikovanja arhitektonskog okvira su baldahin, niska balustrada s prolazom u sredini,¹¹ pozadina u obliku crvene bogato ornamentirane četvrtaste površine, vjerojatno tkanina na koju je postavljen kovčeg. Vrlo često, gotovo redovito čak i kad je arhitektura izostavljena, uz sarkofag se prikazuju visoke bijele upaljene svijeće. Tu se može naći i crvena, ponekad grimizna raz-

maknuta zavjesa, koja rastvarajući se kao kazališni zastor, otkriva prizor svečeva groba. Takvi slični, ali ne uvijek doslovno ponovljeni elementi arhitektonske kulise oko svečeva sarkofaga navode na zaključak da se također radi o interpretaciji stvarnosti, prikazu interijera crkve u kojoj su svečeve relikvije izložene. Međutim, takva interpretacija u odnosu na interpretaciju središnjeg motiva znatno je slobodnija i tijekom vremena nije »ukrućena« kanonom. Ovako različit pristup pojedinim elementima kompozicije i ikonografskom rješenju mogao se javiti u općenito manje strogoj ikonografiji kretskog i srodnog mu slikarstva, kojemu i pripadaju ove ikone. Nadalje, to nas dovodi do zaključka o pojavi sve snažnijeg zanimanja za uvođenje elemenata stvarnosti u sliku, što je rezultiralo smanjivanjem nastojanja za postizanjem oduhovljene slike i spiritualnosti slikarstva. Naravno, to je bilo mnogo lakše ostvariti u sekundarnim elementima ikonografije, u ovom slučaju arhitektonskoj kulisi, nego u glavnom dijelu kompozicije, samom sarkofagu, a pogotovo tijelu sv. Spiridona, koji su još uvijek bili podložni kanoniziranju i krutim pravilima. Tako su oni, u vizualnom smislu središnji dio kompozicije, a u semantici slike nositelji značenja, postali predmet neprikosnovenog ponavljanja, oblik koji se nije mijenjao i inovirao, dok se istodobno pozadina pojavljivala u nekoliko varijanti. Sloboda kombiniranja i mijenjanja pojedinih elemenata kompozicije, te povremena pojava novih elemenata¹² daju mogućnost za praćenje razvoja toga ikonografskog motiva. Slike na kojima je svetac prikazan kreću se od onih iz prvih desetljeća 17. stoljeća, na kojima prepoznajemo akademizam slikarskog postupka karakterističan za kretsko slikarstvo toga vremena, do onih gotovo baroknih varijanti s bogato nabranim draperijama, baroknim oblicima dekoracije baldahina, kovčega i balustrada, koje se javljaju od druge polovice istoga stoljeća. U svakom slučaju, tema koju poznajemo kao »grob sv. Spiridona« mlađe je ikonografsko rješenje nastalo u razdoblju poslijebizantske umjetnosti i nije starije od 17. stoljeća.¹³ Zoraida Demori-Staničić takvu ikonografiju naziva »krfskom« i kaže da je karakteristična upravo za prostore Jonskoga i Jadranskoga mora.¹⁴

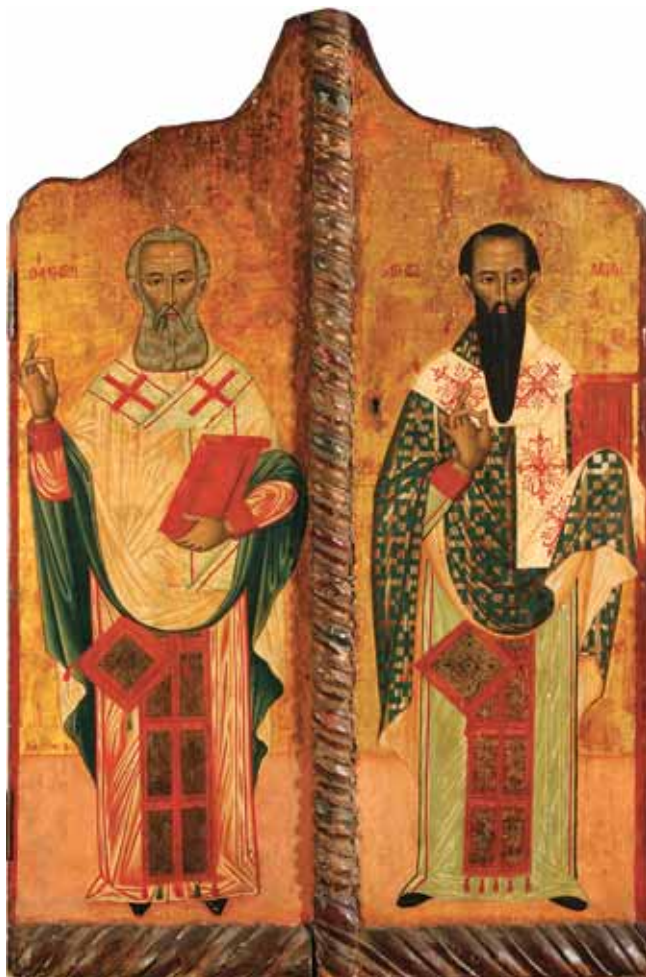
Odgovori na pitanja o porijeklu ikonografije Spiridonova groba i razlozima njezina nastajanja mogu se pronaći upravo u osobinama i značenju sveca kojemu je dano središnje mjesto u ovoj kompoziciji. Sv. Spiridon¹⁵ sveti je biskup iz Tremitona na Cipru koji je živio krajem 3. i u prvoj polovici 4. stoljeća. Njegova popularnost može se objasniti s jedne strane brojnim legendama o čudotvornim moćima koje je posjedovao i kojima je pomagao onima u nevolji,¹⁶ a s druge strane činjenicom da je bio biskup iz naroda obdaren sposobnošću jednostavnog tumačenja vjere u Krista. U ličnosti sv. Spiridona povezana je jednostavnost skromnog pastirskog porijekla, duboka religioznost običnog malog čovjeka, ali istovremeno i izuzetno poznavanje teološke misli. Sve to pridonosi jačanju njegove popularnosti, a sv. Spiridon zadobiva višestruko značenje u vjeri puka istočnog Mediterana, ne samo pravoslavaca, nego i katolika. Postao je zaštitnikom seljaka, pastira i maslinara, čak i pomoraca. Istovremeno, zbog sudjelovanja na Prvom ekumenskom koncilu, gdje je vatreno branio pravovjerna crkvena učenja,¹⁷ sv. Spiridon postaje i simbolom borbe Crkve protiv hereze i čvrstine vjere u kršćansku dogmu o Svetom Trojstvu.

3. Grob sv. Spiridona, tempera na dasci, pozlata, 42 x 59,7 cm, Crkva Gospe od Ružarija u Vignju
Tomb of St Spyridon, tempera on panel, gilt, 42 x 59.7 cm, Church of Our Lady of the Rosary in Viganj

Nadalje, u popularnosti sv. Spiridona nezaobilazno mjesto zauzimaju svečeve relikvije. U 7. stoljeću, nakon pada Cipra pod vlast Arapa, kršćani u želji da spase ostatke sv. Spiridona otvorili su njegov grob i našli neraspadnuto svečevo tijelo. Tijelo sv. Spiridona preneseno je u Carigrad, gdje se čuvalo sve do njegova pada, a tada je preneseno na Krk. U vremenima krfskog otpora osmanlijskim osvajačima vjerovanja u čudotvorne moći toga svetog biskupa dobivaju nova poglavlja, koja se odnose na čudotvorna spašavanja Krfa od nevjernika.¹⁸ Tako tijekom 17. i 18. stoljeća štovanje sv. Spiridona dalje jača i on postaje vrlo popularan diljem prostora istočnog Mediterana, pogotovo Jonskoga, pa i Jadranskoga mora.

S obzirom na vrijeme nastanka, jačanja i širenja kulta sv. Spiridona, logično je da se u umjetnosti poslijebizantskog razdoblja koja se razvija na otocima koji su bili u posjedu Mlečana, na Kreti, a poslije njezina pada i po ostalim otocima Jonskoga mora, prvenstveno na Krfu, vrlo često nailazi na slike toga sveca. Upravo je to vrijeme kada se dotadašnji »bizantski ikonografski tip« sv. Spiridona,¹⁹ u kojem se svetac s prepoznatljivom pastirskom kapom na glavi prikazivao u poprsju, punoj stojećoj figuri ili na prijestolju kao biskup,

4. Sv. Grgur Nazijanski i sv. Bazilije Veliki, tempera na dasci, 111 x 75 cm, Strossmayerova galerija starih majstora HAZU, inv. br. SG-525 (Foto-arhiv Strossmayerove galerije)

St Gregory of Nazianzus and St Basil the Great, tempera on board, 111 x 75 cm, Croatian Academy Strossmayer Gallery of Old Masters, inv. no. SG-525 (Photographic archive of the Strossmayer Gallery)

5. Sv. Spiridon, tempera na dasci, 111 x 35 cm, Strossmayerova galerija starih majstora HAZU, inv. br. SG-526. (Foto-arhiv Strossmayerove galerije)

St Spyridon, tempera on panel, 111x35 cm, Croatian Academy Strossmayer Gallery of Old Masters, inv. no. SG-526 (Photographic archive of the Strossmayer Gallery)

ponekad i s hagiografskim scenama, sve češće zamjenjuje novim ikonografskim rješenjem, koje prikazujući neraspadnuto svečevo tijelo naglašava njegovu svetost i čudotvornost.

Nimalo ne iznenađuje da se u zbirci jedne katoličke župe u Cavtatu, jednom od gradova moćne Dubrovačke Republike, pomorske i trgovačke sile koja je krstarila prostorima istočnog Mediterana upravo u vrijeme jačanja kulta sv. Spiridona, nalazi jedan prikaz njegova neraspadnuta tijela.²⁰ Međutim, iako je kanonizirana ikonografija sarkofaga i samog tijela u potpunosti očuvana i slijedi uobičajeni »novi« krfski ikonografski tip u svedenom obliku s izostavljenim arhitektonskim okvirom, ikonografija i sadržaj ove ikone ne zaustavljaju se samo na grobu sv. Spiridona. Dapače, ikonografija ove slike daleko je složenija i vrlo fino povezana s načinom oblikovanja kompozicije, njezinim jedinstvom i skladom, koji se odmah prepoznaju kao njezina najznačajnija svojstva. To je postignuto upravo izborom sažetog rješenja glavnog motiva, u kojem se izostavlja arhitektonski okvir, te se sarkofag s tijelom sveca postavlja ispod viseće arkade. U formalnom smislu arkadom povezane figure svetaca na cavtatskoj ikoni moraju i svojim značenjem biti povezane. Nimalo ne iznenađuje da su uz prikaz kovčega sv. Spiridona na cavtatskoj ikoni uz njega prikazana još dva sveta biskupa – sv. Nikola i sv. Atanazije Veliki (Aleksandrijski). Međutim, mnogo je interesantnije da su uz

spomenute prikazana još trojica biskupa čuvena po svojoj visokoj učenosti i teološkoj djelatnosti. Tražimo odgovor na pitanje što je to što povezuje sve prikazane ličnosti.

Zajedničko prikazivanje sv. Spiridona i sv. Nikole uobičajeno je još od vremena klasične bizantske umjetnosti, tako da je sasvim normalno da se i na ikonama oni pojavljuju jedan uz drugoga.²¹ U Dalmaciji pored ove ikone iz Cavtata postoji još nekoliko slika na kojima su sv. Spiridon i sv. Nikola zajedno prikazani. Takve su, na primjer, ikone iz Umjetničke galerije u Dubrovniku koje spominje Cvito Fisković.²² Na jednoj je sv. Spiridon sa sv. Nikolom i sv. Tomom prikazan uz Sveto Trojstvo, a na drugoj su ta dva sveca prikazana zajedno sa sv. Antunom Padovanskim.²³ Također, u splitskoj Galeriji umjetnina nalazi se jedna ikona koja prikazuje relikvije sv. Spiridona sa Svetim Trojstvom, sv. Nikolom i sv. Tomom.²⁴ Primjere zajedničkog prikazivanja sv. Spiridona i sv. Nikole lako je rastumačiti jer se sličnosti između te dvojice svetaca odmah uočavaju. Oni su po mnogo čemu slični – omiljeli su i čašćeni u puku oba kršćanska obreda, obojica su sveci biskupi, zaštitnici slabijih i nemoćnih, čudotvorci, sveci koji se povezuju s pomorstvom i pomorcima. Obojica su, bez obzira na njihov visoki biskupski rang, primjer jednostavne iskrene vjere bliske puku. Ova dva sveta biskupa bili su suvremenici,²⁵ a povezuje ih i legenda o sudjelovanju na Prvom ekumenskom

6. Sv. Spiridon s Bogorodicom, svecima i Svetim Trojstvom, ulje na platnu, 39,5 x 63,5 cm, Samostan sv. Nikole, Trogir
St Spyridon with the Virgin, Saints and Holy Trinity, oil on canvas, 39.5 x 63.5 cm, Monastery of St Nicholas, Trogir

crkvenom koncilu u Niceji.²⁶ Po mojem mišljenju upravo su razlozi njihova sudjelovanja na tom koncilu i uvjerenja koja su tu branili osnovna poveznica svih prikazanih ličnosti na ovoj ikoni. Nastup sv. Spiridona i sv. Nikole na nicejskom koncilu označava otpor prema Arijevom učenju i čvrsto zastupanje dogme o Svetome Trojstvu. U širem smislu time se simbolizira čvrstina vjere u temeljnu kršćansku dogmu. Upravo to s njima povezuje i trećega svetog biskupa – sv. Atanazija Velikog (Aleksandrijskog). I on je njihov suvremenik²⁷ i kao predstavnik Aleksandrijske patrijaršije također je sudjelovao na spomenutom koncilu u Niceji. U raspravama o Arijevom učenju i on je bio jedan od utjecajnih i žestokih sudionika koji mu se suprotstavio i osudio njegovo krivovjerje, te tako dobiva značenje branitelja kršćanske dogme o Sv. Trojstvu.

Dok, kao što vidimo, zajednički prikazi sv. Spiridona i sv. Nikole nisu rijetki, primjera zajedničkog prikazivanja sv. Spiridona ili groba sv. Spiridona sa sv. Atanazijem Velikim na našim prostorima, koliko mi je poznato, nema. Ipak, jedna ikona iz zbirke Bratovštine svih svetih u Korčuli prikazuje sv. Atanazija Velikog uz sv. Anu s Bogorodicom i Kristom, te Ivana Krstitelja. (sl. 4) Konačno značenje te slike

7. Sv. Ana s Bogorodicom i Kristom i sv. Ivanom Krstiteljem i Atanazijem Aleksandrijskim, tempera na dasci, 83,8 x 100,5 cm, Zbirka ikona Bratovštine Svih svetih u Korčuli
St Anne with the Virgin and Christ and John the Baptist and Anastasius of Alexandria, tempera on board, 83.8 x 100.5 cm, Collection of Icons of the Confraternity of All Saints in Korčula

moglo bi biti vrlo slično značenju ikone iz Cavtata. Ikona iz Korčule svjedoči dogmu Svetoga Trojstva, a takvu njezinu tumačenju najviše pridonosi upravo lik sv. Atanazija.²⁸ Na cavtatskoj ikoni taj sadržaj i takvo značenje dopunjava se i pojačava figurama iz gornjeg dijela ikone. Izgleda da se time konačno dolazi do tumačenja punog značenja te slike. Ponavljajući ritam i način rasporeda figura iz donjega dijela, tu su prikazana trojica crkvenih naučitelja – sv. Bazilije Veliki, sv. Ivan Krizostom i sv. Grgur Nazijanski. Sva trojica su suvremenici.²⁹ O njihovim životima, a naročito o njihovu svećeničkom i teološkom djelovanju znaju se mnoge pojedinosti. Sv. Bazilije Veliki jedan je od najznačajnijih teologa u povijesti Crkve.³⁰ Izuzetno visoko obrazovan, nadahnuo se borio protiv hereza, kojih je bilo mnogo tijekom 4. stoljeća, u kojem je on živio. Boreći se protiv krivovjerja on je štutio Crkvu i čistoću teološkog nauka. Slične se osobine pripisuju i njegovu prijatelju sv. Grguru Teologu (Bogoslovu) ili, kako ga se uobičajeno naziva, Nazijanskom, koji je nakon razdoblja isposništva upravo u jeku arijanske hereze zbog svojih sposobnosti i sjajnog teološkog rada bio postavljen za carigradskog patrijarha. Tada je nadahnuo propovijedao pravu vjeru i branio vjerovanje u Sveto Trojstvo, koje je Arije osporavao. Sv. Ivan Zlatousti (Krizostom) još je jedan visoko obrazovan carigradski patrijarh³¹ izuzetne elokvencije koji se, također, posvetio iskorjenjivanju arijanske hereze.

Ponekad se sv. Baziliju, Grguru i Ivanu Zlatoustom pridodaje i sv. Atanazije Veliki kao četvrti crkveni naučitelj.³² Tako bismo došli do najočitije poveznice između figura iz gornjega dijela slike i jedne ličnosti prikazane u njezinu donjem dijelu. Međutim, ne treba se zaustaviti na ovako površnom i vrlo očitom razlogu za povezivanje ovih četiriju ličnosti. Argument za to nalazim u činjenici da se počevši od 11. stoljeća u umjetnosti Istočne crkve zajedno prikazani sveci Bazilije Veliki, Grgur Nazijanski i Ivan Zlatousti smatraju jedinstvenim ikonografskim motivom sv. tri hijerarha. Kada se ova tri sveca prikazuju kao motiv sv. tri hijerarha, tada se poštuje pravilo po kojem se sv. Bazilije nalazi lijevo, sv. Grgur desno, a sv. Ivan u sredini. Budući da su ta tri sveta biskupa tako prikazana i na ovoj ikoni, moguće je zaključiti da je ovdje riječ upravo o tom ikonografskom motivu, a ne o pojedinačnim figurama trojice svetih biskupa.

Značenje ikonografskog motiva sv. tri hijerarha može se povezati s dogmom o Svetom Trojstvu, jednom Bogu u tri Osobe. Zajednički blagdan trojice crkvenih naučitelja, uspostavljen nakon razdoblja kontroverzi o značenju i dominaciji svakoga od njih trojice pojedinačno,³³ posvećen je njihovu jedinstvu. I upravo je to temeljna poveznica svih prikazanih ličnosti na ikoni iz Cavtata. Dakle, sv. tri hijerarha prikazana na cavtatskoj ikoni u sebi sadržavaju ideju u kršćanskom pravovjerju i vjerovanju u Sveto Trojstvo. Svojim djelovanjem oni podsjećaju na jedinstvenost trojice različitih osobina, zemaljsko trojstvo koje je na različite načine djelovalo s istim ciljem. Vrlo sličan cilj i jednak žar u borbi protiv hereze, prije svega protiv Arija i njegova učenja koje negira postojanje Svetog Trojstva, povezuje i ostale ličnosti prikazane na ovoj ikoni. I sv. Nikola, i sv. Atanazije, kao i sv. Spiridon čuveni su po sudjelovanju na Nicejskom koncilu i svojem antiarijanskom djelovanju. Prema svemu rečenome, čini se da je slavljenje i obrana ideje o jednom Bogu u tri Osobe ono što najizravnije povezuje svih šest prikazanih svetih biskupa.

Ovakav zaključak možemo potkrijepiti i drugim primjerima. U Strossmayerovoj galeriji nalaze se dvije oslikane drvene table, dijelovi poliptiha, gdje su na jednoj prikazani sv. Bazilije i sv. Grgur Nazijanski (sl. 5), a na drugoj sv. Spiridon (sl. 6).³⁴ Sasvim je sigurno da je uz njih na tabli koja nedostaje

bio naslikan i sv. Ivan Krizostom. Njegovim prikazivanjem kompletirao bi se ikonografski motiva sv. tri hijerarha. Prema tome, i na ovom triptihu motiv sv. tri hijerarha bio je prikazan zajedno s figurom sv. Spiridona, a značenje njihova zajedničkog prikazivanja moglo bi se objasniti jednako kao i u slučaju cavtatske ikone. Ideja Svetog Trojstva, koje prikazuje ikonografski motiv sv. tri hijerarha i o kojem govori i prikazivanje sv. Spiridona, sigurna je u kontekstu ovog poliptiha, jer još jedna oslikana tabla koja je dio iste cjeline prikazuje scenu Navještenja, događaja kojim započinje Kristova inkarnacija i realizacija Svetog Trojstva preko tijela Boga Sina.

Postoje još neki primjeri iz naše baštine kojima se može potkrijepiti ovakvo razmišljanje. U Benediktinskom samostanu sv. Nikole u Trogiru nalazi se slika na kojoj su u najnižem dijelu prikazani u sredini grob sv. Spiridona, a lijevo i desno od njega najpopularniji katolički sveci, sv. Antun i sv. Franjo. Iznad njih u oblacima je prikazana Marija s Djetetom i četvoricom sveta. Na vrhu je prikazano Sveto Trojstvo u likovima Boga Oca, Isusa i goluba Svetog Duha.³⁵ (sl. 7) Tako se na ovoj slici, koja se svojim izrazom uklapa u slikarstvo Jonskih otoka sasvim jasno i neupitno povezuje sv. Spiridon sa Svetim Trojstvom. Jednako tako, u splitskoj Galeriji umjetnina nalazi se jedna ikona koja prikazuje relikvije sv. Spiridona sa Svetim Trojstvom, sv. Nikolom i sv. Tomom.³⁶ Komparirajući ju s ikonom iz Trogira primjećujemo očite razlike u stilskom izrazu, ali značenje i sadržaj tih dviju slika vrlo su bliski, rekla bih čak identični. Nadalje, iako mi ikona iz Dubrovnika koju spominje C. Fisković, na kojoj je sv. Spiridon sa sv. Nikolom i sv. Tomom prikazan uz Sveto Trojstvo, nije bila dostupna, sa priličnom se sigurnošću može pretpostaviti da je riječ o identičnom značenju i sadržaju jer su na njoj prikazani isti likovi kao i na splitskoj ikoni.

Spomenute slike pokazuju da je sv. Spiridon često povezivan sa Svetim Trojstvom, te nam mogu poslužiti kao argumenti za predloženo tumačenje cavtatske ikone. No nameće nam se još jedan zaključak. Čini se da se povezivanje ličnosti sv. Spiridona s tako u dogmatskom smislu izuzetnim motivima kao što su tri hijerarha ili samo Sveto Trojstvo javlja u vrijeme jačanja kulta toga popularnoga krškog sveca, koji je, kako smo vidjeli, relativno kasno osnažio i zauzeo važno mjesto u umjetnosti istočnomediteranskih prostora.

Bilješke

1 Ovo je istraživanje obavljeno prilikom pisanja magistarske radnje *Kretsko-venecijanske ikone Dubrovnika*, koju sam obranila na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2008. godine (mentor doc. dr. Predrag Marković, komentorica mr. Zoraida Demori-Staničić).

2 ZORAIDA DEMORI-STANIČIĆ, *Ikone samostana sv. Klare u Splitu*, u: *Kačić; Zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja*, Split, XXVI (1993.), 389–397, 389.

3 CVITO FISKOVIĆ, *Pet ikona na staklu iz Dalmacije*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 24 (1984.), 125–138, 126–127.

4 C. Fisković navodi 23 ikone groba sv. Spiridona: u Opatijskoj riznici u Korčuli, u crkvi u Vignju, u Katedrali u Hvaru, dvije u zbirci benediktinki u Trogiru, tri u Arheološkom muzeju u Splitu, četiri u zbirci SPC u Dubrovniku, osam u splitskoj Galeriji umjetnina i tri u Umjetničkoj galeriji u Dubrovniku, koje se danas nalaze u Dubrovačkom muzeju. Vidi: CVITO FISKOVIĆ, (bilj. 3), 126–127.

5 U našoj stručnoj literaturi tek sporadično nailazimo na spominjanje ikonografskog motiva groba sv. Spiridona. Vidi: CVITO FISKOVIĆ, (bilj. 3), 126–127.; ZORAIDA DEMORI-STANIČIĆ, (bilj. 2), 397. Jedino je Z. Demori-Staničić u svojem sudjelovanju

na znanstvenom skupu XI. Dani Cvita Fiskovića nešto podrobnije spomenula porijeklo, karakter i značenje toga ikonografskog motiva. Taj znanstveni skup održan je u rujnu 2008. godine u Orebiću i Korčuli, a autorica je sudjelovala s izlaganjem *Ikone kao zavjetne slike i njihovi naručitelji*.

6

TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Kalendari srpskih rukopisa prve polovine XV. veka, u: *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, Beograd, XLIII (2006.), 175.

7

Sv. Spiridon se u Istočnoj crkvi slavi 12., a u Zapadnoj crkvi 14. prosinca. Blagdan sv. Nikole na Zapadu se obilježava 6., a na Istoku 19. prosinca. Sv. Atanazije Aleksandrijski na Zapadu se proslavlja 2. svibnja, a na Istoku 18. siječnja. 1. siječnja u kalendaru Istočne crkve dan je sv. Bazilija Velikog, a u kalendaru Zapadne crkve dan posvećen tom svecu je 2. siječnja. Također, sv. Ivan Krizostom (Zlatousti) slavi se 13. studenoga na Istoku, a 13. rujna na Zapadu, dok se sv. Grgur Nazijanski slavi 25. siječnja na Istoku, a 2. siječnja na Zapadu. Treba napomenuti da od 11. stoljeća u Istočnoj crkvi postoji i blagdan Sv. tri hijerarha, koji se proslavlja 30. siječnja, a kojim su obuhvaćena zajednički i ravnopravno sva trojica doktora crkve – sv. Bazilije, sv. Ivan Zlatousti i sv. Grgur Nazijanski.

8

Omofofor je biskupska insignija u obliku šire bijele dugačke trake s utkanim velikim križevima, koja se prebacuje oko vrata i pušta slobodno padati.

9

Po svojim osobinama sv. Spiridon je čudotvorac, »hodajući« sve-tac, tako da su njegove noge predmet izuzetnog štovanja. Zato u procesijama vjernici ljube i dodiruju njegove cipele, koje su im izložene otvaranjem malog poklopca. Budući da se zbog toga vezene cipele troše, svake godine se zamjenjuju novima. Za ovu informaciju zahvaljujem mr. Zoraidi Demori-Staničić.

10

U Crkvi sv. Spiridona na Krfu i danas se može vidjeti zlatno-stakleni sarkofag u kojem je izloženo neraspadnuto tijelo sv. Spiridona, čiji nam izgled nesumnjivo dokazuje da je relikvija poslužila kao polazište za prikazivanje toga motiva.

11

Gotovo redovito ta je balustrada oblikovana na isti način, sastavljena od masivnih pravokutnih stubova između kojih šupljine popunjavaju čunjasti, kruškoliki vitki stupići.

12

U kasnijim primjercima često se mogu sresti dva simetrično postavljena anđela koji lebde i svojim rukama razmiču zastor, te tako omogućavaju pogled na kovčeg s tijelom sveca.

13

ZORAIDA DEMORI-STANIČIĆ, (bilj. 2), 397.

14

ZORAIDA DEMORI-STANIČIĆ (bilj. 2), 397.

15

U Leksikonu ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva (ur. A. Badurina), Zagreb 2000., o sv. Spiridonu između ostaloga stoji: »... Tijelo mu je bilo preneseno u Carigrad, a odatle pred Turcima na Krk, odakle mu se kult širi osobito po Dalmaciji, Istri i Venetu (osobito u Chioggi).«

16

Najpoznatija su čuda sv. Spiridona: sv. Spiridon moli za kišu u vrijeme suše, sv. Spiridon kažnjava pohlepnog trgovca žitom, sv. Spiridon pretvara zmiju u zlato, sv. Spiridon spašava osuđenoga na smrt, sv. Spiridon preobraća grješnu ženu, sv. Spiridon oživljava

sv. Spiridon oživljava dijete nevjernice, sv. Spiridon uništava idol u hramu, sv. Spiridon preobraća poganina... Postoje i legende u kojima sv. Spiridon igra značajnu ulogu, kao što su legenda o kozi koja se ne može ukrasti, legenda o ponosnom đakonu, legenda o nebeskom zboru, legenda o pomorčevoj ženi, legenda o lopovima u noći, legenda o nepoštenom trgovcu... Vidi: http://www.saint-spyridon.com/archive_spyridon.htm, posjet u travnju 2009.

17

O jednostavnosti sv. Spiridona, ali istovremeno i izuzetnom teološkom znanju koje iskazuje na jednostavan način svjedoči legenda o njegovu sudjelovanju na Prvom ekumenskom koncilu. Prvi ekumenski koncil sazvaio je car Konstantin 325. godine radi rasprave o Arijevu učenju. Učenu teološku raspravu prema legendi je okončao upravo sv. Spiridon. On je na jednostavan način objasnio pravovjerno shvaćanje Sv. Trojstva i konspupstancijalnost Oca i Sina. Na kraju je svoje objašnjenje potkrijepio i dokazom. Držeći ciglu u ruci i tumačeći da je cigla sastavljena od tri elementa koja su se sjedinila da bi se dobila jedna materija i jedna nova priroda, u ime Oca, Sina i Sv. Duha napravio je znak križa nad njom, na što se plamen podigao u zrak, voda je iscurila na zemlju, a u svečevoj je ruci ostao samo zemljani prah (1 Kor. 4:20). Vidi: http://www.saint-spyridon.com/archive_spyridon.htm, posjet u travnju 2009.

18

Početak 18. stoljeća osmanlijska je vojska s dvostruko jačom flotom napala grad Krk i držala ga u višemjesečnoj opsadi. Međutim, 11. kolovoza 1716., u trenutku kada je grad trebao pasti pod osmanlijsku vlast, desilo se čudo. Digla se strašna oluja u kojoj su potopljene dvije trećine osmanlijske flote nakon što se na nebu iznad grada ukazao lik sv. Spiridona s razbukalom bakljom u ruci. Usp.: http://www.saint-spyridon.com/archive_spyridon.htm, posjet u travnju 2009.; <http://www.goarch.org/en/chapel/saints.asp?contentid=332>, posjet u travnju 2009.

19

ZORAIDA DEMORI-STANIČIĆ (bilj. 2), 397.

20

U pinakoteci Župe sv. Nikole u Cavtatu nalazi se još jedna ikona koja prikazuje sv. Spiridona, a slijedi stariji ikonografski tip toga sveca.

21

U nizovima svetaca koji su se slikali u najnižoj zoni fresko-dekoracija bizantskih crkava sveci su bili raspoređivani u skupinama koje su najčešće označavale pripadnost određenoj svetačkoj kategoriji. Stoga je logično da se u fresko-ciklusima u kojima su prikazivana ova dvojica svetaca, sveti biskupi, zaštitnici slabih i zagovornici kršćanske dogme, oni postavljaju jedan uz drugoga ili u blizini jedan drugome. Interesantan je podatak o kapadocijskoj pećini (groti) pored Pentelikona u kojoj se nalaze dvije kapele, jedna posvećena sv. Spiridonu, a druga sv. Nikoli. Vidi: VIKTOR LAZAREV, *Istorija vizantijskog slikarstva*, Beograd, 2004., 132.

22

CVITO FISKOVIĆ (bilj. 3), 127.

23

Taj mi je podatak poznat samo iz navoda C. Fiskovića, gdje uz kratak osvrt na sadržaj slike daje i njezin inventarski broj. Međutim, do nje nisam uspjela doći jer se prema riječima kustosice Ljiljane Ivušić takva ikona ne nalazi u zbirci ikona dubrovačkoga Kulturno-povijesnoga muzeja, gdje se danas nalaze sve slike starije datacije, koje su iz Umjetničke galerije prenesene osamdesetih godina prošloga stoljeća.

24

Ta mi je ikona poznata iz neobjavljena magistarskog rada *Kretsko-venecijanske i srodne ikone u Galeriji umjetnina u Splitu* Daniele Matetić, obranjena 2001. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

25

Sv. Spiridon rođen je oko 270. godine, a sv. Nikola 255. ili 270. Sv. Spiridon je umro 348., a sv. Nikola 346. godine. Vidi: http://www.goarch.org/chapel/saints_view?contentid=332 i <http://www.goarch.org/chapel/saints/325>.

26

Prema legendi, sv. Nikola je ošamario Arija na koncilu, a već smo spomenuli čudo pretvaranja cigle u tri elementa koje je na istom koncilu izveo sv. Spiridon.

27

Rođen je oko 295., a umro 373. godine.

Vidi: http://www.goarch.org/chapel/saints_view?contentid=38.

28

TATJANA MIĆEVIĆ-ĐURIĆ, Doprinos poznavanju ikona iz zbirke Bratovštine Svih svetih u Korčuli, u: *Peristil*, 51 (2008.), 169–182.

29

Sv. Bazilije Veliki rođen je oko 329. godine u Cezareji u Kapadociji. Sv. Grgur Nazijanski rođen je 326., a umro je 390. godine. Sv. Ivan Zlatousti (Krizostom) rođen je 347. u uglednoj antiohijskoj obitelji.

30

Njemu se pripisuju komentari *Svetog pisma*, traktat o Sv. Duhu, epistole, homilije, te pravila monaškog života. Radio je mnogo i na uspostavljanju liturgije, te je napisao brojne molitve. Usp.: http://www.saints_jan_feb.htm/

31

Sv. Ivan Zlatousti je na carigradskoj stolici naslijedio nasljednika sv. Grgura Nazijanskog.

32

U ikonografskim programima oslikavanja nižih zona oltarskih apsida u povorci crkvenih otaca koju predvode sv. Bazilije i sv. Grgur redovito se prikazuje i sv. Atanazije. Uz njih se mogu pojaviti

i drugi crkveni uglednici. Takav program oslikavanja apsida javlja se još od 9. stoljeća. Vidi: VIKTOR LAZAREV, (bilj. 20), 79, 81.

33

Tijekom vladavine bizantskog cara Alekseja Komnena (1081.–1118.) pojavile su se kontroverze oko vrlina trojice svetih otaca i doktora Crkve. Neki učeni isticali su sv. Bazilija kao značajnijeg od ostale dvojice zbog njegove nesmiljene borbe protiv hereze, strogoći i dosljednosti u provođenju kršćanskog morala, te sposobnosti pojašnjavanja misterija vjere. Zagovornici Krizostoma njegove su vrline prepoznavali u praštanju i suosjećanju s grješnicima, a posebice u njegovim propovijedima – interpretacijama božanske riječi. Prema trećoj grupi sv. Grgur Teolog nadmašivao je ostale veličanstvenim, čistim i dubokim izrazom. Ti su sukobi zahvatili čitav narod. Prema legendi, jedne noći sveta tri biskupa javila su se u snu sv. Ivanu Mauropusu, prvo pojedinačno, a zatim zajedno govoreći jednim glasom: »Kako vidiš, nas trojica smo s Bogom i nikakva nesloga ili rivalstvo neće nas pobijediti. ...Među nama nema prvog, drugog ili trećeg, a ako zazoveš jednog od nas druga dvojica će trenutno biti s njim. Zato, reci onima koji se svadaju da ne prave podjele unutar Crkve zbog nas, jer kad smo bili na zemlji, trudili smo se uspostaviti jedinstvo i slogu u svijetu. Možeš povezati naša tri spomena u jedan blagdan i sastaviti službu za njega, umećući himne posvećene svakom od nas po sposobnostima koje ti je Bog dao. Onda to prenesi kršćanima s naredbom da ga slave svake godine.« Vidi: http://www.goarch.org/en/special/listen_learn_share/threehierarchs/learn/, posjet u travnju 2009.

34

U dokumentaciji Strossmayerove galerije prikazani su sveci neprecizno označeni. Sv. Spiridon označen je kao »svetac«, a sv. Bazilije i Grgur netočno kao »dva apostola«.

35

CVITO FISKOVIĆ, (bilj. 3), 127.

36

Ta mi je ikona poznata iz neobjavljena magistarskog rada Daniele Matetić (bilj. 24).

Summary

Tatjana Mićević – Đurić

Icon of the Tomb of St Spyridon with Saints from the Picture Collection of the Parish of St Nicholas in Cavtat – Contribution to the Understanding of Post-Byzantine Iconography

There is in the picture collection of St Nicholas' in Cavtat a very interesting icon of the early 17th century, work of an anonymous artist who was well acquainted with the manner of Cretan iconography. The central motif of this icon is the tomb of St Spyridon, the iconography of it being not later than the 17th century and most widespread in the Ionian and Adriatic seas. The reasons for the appearance of this iconographic motif and for the popularity of St Spyridon gaining in strength lie in the features and significance of this miracle-working saint, bishop of simple pastoral origin and profound faith. Because of his participation in the First Ecumenical Council, where he fiercely defended Orthodox Church doctrine, he became a symbol of the fight of the church against heresy and of firm belief in the Christian doctrine of the Holy Trinity. The iconography of sarcophagus and the actual body followed the common Corfu type of ico-

nography. In the lower part of the composition, as well as the casket of St Spyridon, there are depictions of St Nicholas and St Athanasius the Great (of Alexandria). Above these three saints are three doctors of the church, St Basil the Great, St John Chrysostom and St Gregory of Nazianzus, or the »three hierarchs«. The reason for them to be depicted is the meaning of this iconographic motif that appeared from the 11th century in the art of the Eastern Church, the significance of which is connected with the dogma of the Holy Trinity. It contains the idea of Christian orthodoxy and belief in the Trinity, which links it with the other personalities shown, and gives the picture a whole and united meaning and content.

Key words: iconography, St Spiridon, »three hierarchs«, three doctors of the church, Holy Trinity